

RADA KRAJOWA REGIONALNYCH TOWARZYSTW KULTURY

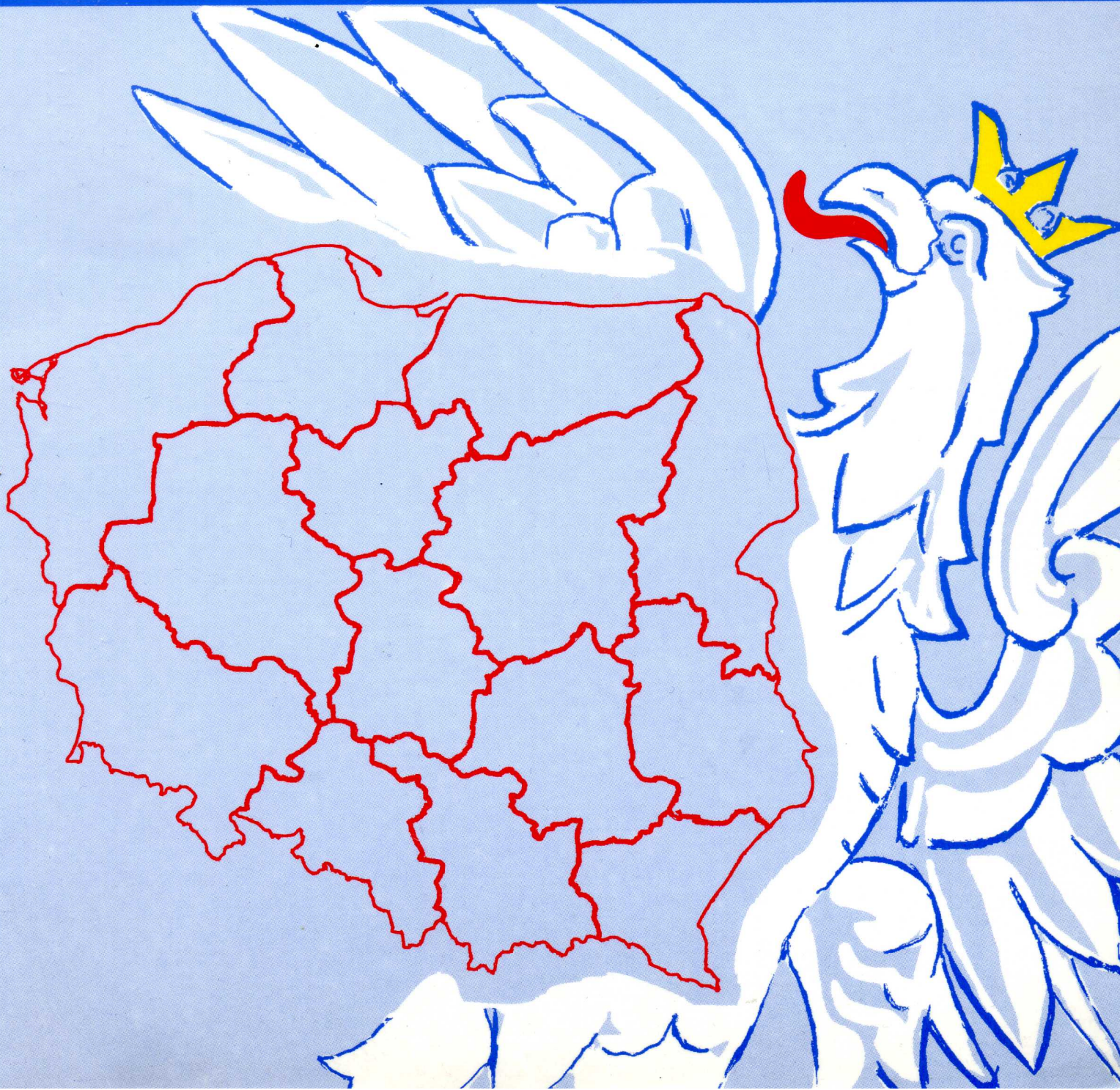
POLSKIE REGIONY

PODSTAWY KULTUROWE
REGIONALIZACJI POLSKI

Praca zbiorowa pod redakcją
Elżbiety Wysockiej i Marka Konopki

RPOLSKIE REGIONY

KRAJOWY OŚRODEK DOKUMENTACJI REGIONALNYCH TOWARZYSTW KULTURY
w Ciechanowie

PROBLEMY REGIONU I REGIONALIZMU

II

RADA KRAJOWA REGIONALNYCH TOWARZYSTW KULTURY

POLSKIE REGIONY

PODSTAWY KULTUROWE REGIONALIZACJI POLSKI

Praca zbiorowa pod redakcją
Elżbiety Wysockiej i Marka Konopki

CIECHANÓW 1997

Rada Redakcyjna
ELŻBIETA WYSOCKA, JERZY DAMROSZ, ALEKSANDER KOCISZEWSKI,
MAREK KONOPKA, ANATOL JAN OMELANIUK

Projekt okładki
DANIEL CIOK

Redakcja techniczna
ARTUR K.F. WOŁOSZ

Mapy
MAŁGORZATA MISZTAL

Wydano przy wsparciu finansowym
Departamentu Upowszechniania Kultury
Ministerstwa Kultury i Sztuki

PRACE
KRAJOWEGO OŚRODKA DOKUMENTACJI
REGIONALNYCH TOWARZYSTW KULTURY
Nr 25

Czterdziesta szósta pozycja wydawnicza
Krajowego Ośrodka Dokumentacji
Regionalnych Towarzystw Kultury w Ciechanowie
06-400 Ciechanów, pl. J. Piłsudskiego 1
tel./fax (023) 672 28 88

ISSN 0860-4134

Skład i łamanie: Art & Archeology, tel. (0-23) 673 83 30

Druk: Zakład Wydawniczo-Poligraficzny „Arjada” s.c., tel./fax (0-23) 672 47 73

SPIS TREŚCI

Od Redakcji	5
-------------------	---

PODSTAWY KULTUROWE REGIONALIZACJI POLSKI

Elżbieta Wysocka: <i>Poszukiwanie zintegrowanej wieloaspektowej wykładni regionalizacji</i>	9
Artur Kostarczyk: <i>Dziedzictwo kulturowe regionów Polski</i>	21
Róża Goduła, Tomasz Węclawowicz: <i>Aspekty tożsamości kulturowej</i>	27
Marek Konopka: <i>Wartości kulturowe w regionalizacji. Znaki kultury, znaki tożsamości</i>	33

POLSKIE REGIONY

Janusz Nekanda–Trepka: <i>Pomorze Zachodnie</i>	45
Artur Kostarczyk: <i>Pomorze Wschodnie (Pomorze Gdańskie)</i>	55
Andrzej Rzempołuch: <i>Warmia i Mazury</i>	69
Dorota Matyaszczyk, Radomiła Banach: <i>Wielkopolska</i>	87
Zbigniew Jabłoński: <i>Kujawy, Ziemia Chełmińska i Dobrzyńska</i>	101
Ewa Pustoła–Kozłowska: <i>Mazowsze. Znaki przeszłości</i>	111
Józef Maroszek: <i>Podlasie</i>	123
Mirosław Dymarski, Grzegorz Grajewski, Jan Kęsik: <i>Dolny Śląsk</i>	137
Barbara Sierecka–Nowakowska: <i>Łęczyca—Sieradz—Piotrków—Łódź czyli region łódzki</i>	159
Henryk Stawicki, Jerzy Z. Pająk: <i>Ziemia Sandomierska</i>	171
Jacek Serafinowicz: <i>Lubelszczyzna</i>	185
Wiesława Korzeniowska: <i>Górny Śląsk</i>	195
Róża Goduła, Tomasz Węclawowicz: <i>Ziemia Krakowska</i>	207
Barbara Tondos, Jerzy Tur: <i>Przemysł, Rzeszów i Sanok — region „częstkowy”</i>	221

NOTY O AUTORACH	237
-----------------------	-----

JÓZEF MAROSZEK

PODLASIE

Obszary Polski północno-wschodniej u schyłku średniowiecza i u progu ery nowożytnej wchodziły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. Należały do ówczesnych województw: podlaskiego, trockiego, brzesko-litewskiego i nowogródzkiego. Dziś najczęściej terytorium to obdarzane jest uogólniającą nazwą Podlasie, która etymologicznie oznacza pogranicze z Lachami czyli Polakami. Posiadało ono odrębną historię. Zamieszkiwali tam Polacy posługujący się gwarami mazowieckimi, potomkowie Jaćwingów, Rusini mówiący gwarami o cechach białoruskich, ukraińskich i poleszuckich. Osiedlały się tam grupy Żydów, Niemców, Tatarów, Szkotów i Holendrów, Wielkorusów-Starowierów. Różnorodności etnicznej towarzyszyły odmienności wyznaniowe.

Obszar regionu kulturowego Podlasia obejmuje 136 współczesnych gmin z 5 województw: białostockiego (49), suwalskiego (19), łomżyńskiego (12), siedleckiego (24), białkopodlaskiego (32). Podlasie położone jest na północnym-wschodzie Polski i obejmuje obszar 23677 km², co stanowi ok. 13% powierzchni kraju. Podlasie zawiera się pomiędzy 51°30', a 54°30', szerokości geograficznej północnej i 21°40', a 23°57' długości geograficznej wschodniej. Rozciągłość południkowa wynosi 326 km, równoleżnikowa 110 km.

Region ten był trzykrotnie, a obszar położony na północ od rzeki Biebrzy czterokrotnie pokrywany czasą lądolodu. Krajobraz więc ukształtowany został w wyniku zlodowaceń. Epoka lodowcowa zaczęła się ponad milion lat temu, w momencie wkroczenia na teren Polski północno-wschodniej zlodowacenia najstarszego, zwanego również podlaskim, które dotarło do linii Siedlce-Mielnik. Kolejne zlodowacenie — krakowskie, jak i następne — środkowopolskie, w swoim maksymalnym zasięgu objęło już całe Podlasie. Pozostałościami nich są wały morenowe na linii Sokołów Podlaski — Mielnik, Ostrów Mazowiecka — Bielsk Podlaski — Hajnówka, Łomża — Białystok — Wołkowysk. Powstały też wówczas pradoliny głównych rzek Podlasia: Bugu, Narwi i Biebrzy. Ta ostatnia, zwana Kotliną Biebrzańską zajmuje obszar ponad 2 tys. km² wypełniona jest największym w Europie na południe od Skandynawii kompleksem torfowiskowym. Charakterystyczną formą geomorfologiczną na obszarze pradolin są kępy wystające kilka metrów ponad równinne ich dno, na których często zakładane były wsie. Pozostałością ostatniego ze zlodowaceń, bałtyckiego jest ciąg morenowy na Suwalszczyźnie. Lądolód mający tam swoje czoło usypał pole sandrowe o powierzchni ok. 1 tys. km², które obecnie porasta Puszcza Augustowska.

Na Podlasiu wszystkie gleby są wykształcone na osadach polodowcowych, dominują brunatne i pseudobielicowe, zajmujące ok. 80% powierzchni, resztę stanowią gleby: bielicowe oraz rdzawe porastane obecnie przez Puszcze Augustowską, Knyszyńską, część Białowieskiej i Lasy Bialskie. Mady, gleby mułowo-bagienne, torfowiskowe i murszowe występują w dolinach rzek. Z punktu widzenia przydatności rolniczej należą one do tzw. kompleksu żytniego dobrego. Najlepsze gleby zakwalifikowane do kompleksu pszennego

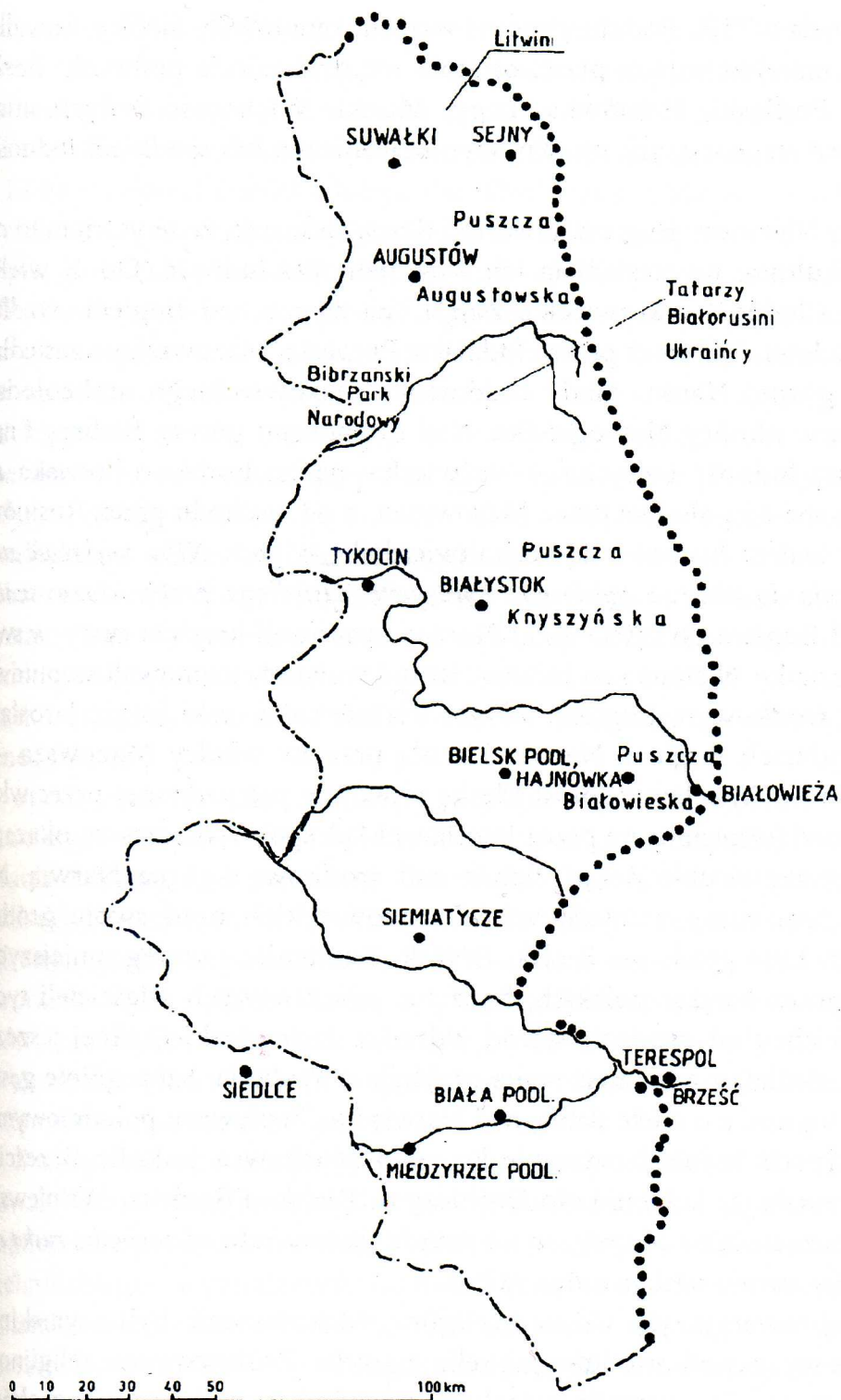
występują w okolicach Wysokiego Mazowieckiego i Sokołowa Podlaskiego. Gleby najgorsze położone są na południe od rzeki Krzny, w okolicy Kleszczel i Bobrownik. Gleby na Podlasiu należą do słabych. Odczuwali to nasi przodkowie, którzy z przekąsem mawiali: „*Szlachcic podlaski ma piasek, lasek i karaski*” lub: „*Fortun sześć, a nie ma co jeść*”.

Podlasie jest regionem o najsurowszym klimacie w Polsce, charakteryzującym się wpływami kontynentalnymi (średnia temperatura roczna 6° w okolicach Wizajn do $7,5^{\circ}$ na pld. od Białej Podlaskiej. Najdłużej są tu zlodowaciałe rzeki i najdłużej zalega pokrywa śnieżna.

Podlasie leży w większości w dorzeczu Narwi, mniejsze fragmenty należą do dorzeczy Niemna i Szeszupy. Cztery rzeki — Bug, Narew, Biebrza i Czarna Hańcza przekraczają długość 100 km. Charakterystycznym elementem hydrografii Podlasia są bagna i tereny podmokłe, stanowiące największy odsetek powierzchni w porównaniu z pozostałymi regionami Polski. Największymi kompleksami bagiennymi są: Bagna Biebrzańskie o powierzchni 1 tys. km² oraz bagna towarzyszące rzece Narwi, zostały one objęte w części ochroną poprzez Narwiański Park Krajobrazowy. Na północ od Biebrzy zlodowacenie bałtyckie pozostawiło po sobie jeziora na Pojezierzu Suwalskim i Równinie Augustowskiej. Spośród nich wymienić należy jezioro Hańczę — najgłębsze w Polsce (108,5 m) oraz jezioro Wigry (22 km², 73 m głębokości) od 1989 r. objęte granicami Wigierskiego Parku Narodowego. Z jezior zaporowych na uwagę zasługuje zbiornik Siemianówka (20 km²) i jezioro Czechowizna zbudowane w 1560 r. ze spiętrzenia wód rzeki Nereśli. Struktura użytkowania gruntów na Podlasiu jest niemal odbiciem struktury użytkowania ziemi w Polsce: ziemie uprawne 43%, lasy 28%, łąki 15%, pozostałe grunty i nieużytki 14%. Procentowy udział lasów w poszczególnych województwach waha się od 20% w łomżyńskim i siedleckim, 23% w białkopodlaskim do 32% w białostockim i 35% w suwalskim. Ta widoczna dysproporcja spowodowana jest znacznie lepszymi glebami występującymi na terenach przede wszystkim zachodniego Podlasia. W regionie występują 3 kompleksy leśne o powierzchni ponad 1 tys. km², są to puszcze: Białowieska, Augustowska i Knyszyńska, charakteryzujące się wysokim stopniem naturalności zbiorowisk roślinnych tam rosnących. W tej to części kraju znaleźć można niemal wszystkie rośliny wpisane na listę gatunków chronionych, z wyjątkiem oczywiście górskich i nadmorskich. Bogaty jest również świat zwierząt. Na Podlasiu żyje połowa populacji żubrów i bobrów. Ponadto żyją tu: rysie, wilki, żbiki oraz znaczna część łosi. Tereny bagien biebrzańskich i narwiańskich to miejsca opanowane przez awiofaunę, stanowiące cel wypraw ekip ornitologów z całej Europy, z racji na unikatowość tych obszarów w skali naszego kontynentu.

Podlasie ze względu na niski stopień degradacji przyrody przez człowieka oraz dużą ilość obiektów przyrodniczych o znaczeniu ponadeuropejskim w znacznej większości zostało objęte programem „Zielonych Płuc Polski”. Różną formą ochrony przyrody zostało objęte 20–30% ogólnej powierzchni. W regionie występują cztery parki narodowe (Białowieski, Wigierski, Biebrzański i Narwiański), reszta powierzchni objętej ochroną to obszary chronionego krajobrazu (Park Puszczy Knyszyńskiej, Suwalski i Nadbużański).

Podlasie zamieszkuje ok. 1,5 mln osób, na powierzchni 23.677 km², a więc średnio 60 osób/km². Średnia ta jednak nie oddaje dobrze charakteru rozmieszczenia ludności, gdyż rozpiętość zaludnienia w poszczególnych gminach waha się od 7 osób/km² w gminie Płaska do 3.037 osób/km² na obszarze miasta Białegostoku. Białystok jest jednym z najszybciej rozwijających się miast w Polsce. Jego rozwój odbywa się w znacznym stopniu kosztem wyludnienia się tzw. „Ściany Wschodniej”, terenu jednego z najsłabiej zaludnionych w Polsce, z drugiej zaś mającego najwyższy odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym.

Objaśnienia:

- Granica państwa
- — — Granice prowincji
- ~ ~ ~ Wybrane rzeki
- Wybrane miasta

Proces wyludniania wsi i ucieczka do miast spowodowała gwałtowny wzrost ludności miast, np. Białemustokowi przez ostatnie 25 lat przybyło ponad 120 tys. mieszkańców, liczba

ludności w tym czasie wzrosła o 75%. Podobny proces wzrostu zanotowały Siedlce, Suwałki, Biała Podlaska. Również mniejsze miasta przez ostatnie trzydziestolecie podwoiły liczbę ludności, jak np. Bielsk Podlaski, Hajnówka, Łapy, Mońki. Większość małych miast charakteryzuje się natomiast stagnacją, jak np. Knyszyn i Drohiczyn lub spadkiem ludności jak np. Suraż.

Historia ziem pomiędzy Niemnem, Bugiem, Liwcem i Krzną wskazuje, że terytorium to nie obejmowała jedna tylko kultura, nie zasiedlała ich więc jednolita ludność. Od X wieku napływała tu nadwiślańska ludność mazowiecka. Zajęła ona ziemie nad Bugiem i wzdłuż Muchawca, dalej ku wschodowi dotarła aż po wododział z Prypecią. Mazowszanie zasiedlali wówczas całe dorzecze górnej Narwi. Ślady osadnictwa mazowieckiego archeolodzy odnajdują aż po Niemen i w okolicy Nowogródka. Nad dopływami górnej Biebrzy i nad Niemnem utrzymywała się ludność bałtycka — jaćwieska na zachodzie i litewska na wschodzie. Była ona naciskana od południa przez Mazowszan, a od wschodu przez Rusinów. Jerzy Wiśniewski wybitny badacz historii osadnictwa twierdził: „*W pocz. XI w. większość ziem nad Bugiem i Narwią należała do państwa polskiego i była gęsto zasiedlona przez Mazowszan*”. Około 1041 r. ziemie nad Bugiem do ujścia rzeki Nurzec opanowali książęta ruscy w swej ekspansji podążający w kierunku Niemna i na Jaćwież. Rusini wołyńscy zajmowali stopniowo ziemie nad Muchawcem i środkowym Bugiem. W tym właśnie roku ruski książę Jarosław Mądry wyprawił się na łodziach Bugiem, Narwią i Wisłą przeciw władcy Mazowsza — Mieclawowi. Kiedy w 1047 r. Mieclaw odniósł klęskę w wojnie prowadzonej przeciwko Kazimierzowi Odnowicielowi (wspieranemu przez Jarosława Mądrego). Wówczas za okazaną pomoc Jarosław uzyskał mazowieckie dotąd ziemie nad środkową i górną Narwią. Na zdobytych terenach książęta ruscy wzniesli wśród mazowieckich osad swoje grody: Mielnik, Drohiczyn i Suraż. Inne grody — Bielsk, Brańsk, Kamieniec i szereg mniejszych były zbudowane jeszcze przez książąt polskich, bądź już przez nowych właścicieli tych obszarów — książąt ruskich. Pod grodami wśród ludności mazowieckiej, silnej jeszcze w XIII w., coraz liczniej osiedlała się ludność ruska przybyła z Wołynia. Szczególnie gęsto zasiedlała ona ziemie nad Bugiem, a o wiele słabiej nad Narwią i jej dopływami południowymi. W całości Wołynianie wyparli ludność mazowiecką znad Muchawca i okolic Brześcia. Mazowiecka ludność utrzymała się jedynie koło Drohiczyna, Bielska i Brańska. Wiśniewski pisał: „*Obie narodowości zwarte etnicznie od strony swych centrów (mazowiecka od zachodu, ruska od pld. wsch.) zachodziły na siebie szeroko wzdłuż całego styku*”¹.

Odmienności etnicznej towarzyszyły różnice religijne. Mazowszanie byli rzymskimi katolikami, gdy zaś Rusini wyznawali ortodoksyjną religię grecką. Zróżnicowanie religijno-etniczne widoczne jest też w zachowanych sposobach pochówków. Obok więc grobów w obstawach kamiennych, które archeolodzy zwykli łączyć z pochówkami Mazowszan usytuowane są kurhany pochodzące z tego samego czasu będące miejscem ostatecznego spoczynku Rusinów. Rzeczą charakterystyczną jest też fakt, że moment, w którym na Podlasiu spotkały się dwie wielkie religie chrześcijańskie dokładnie odpowiada czasowi wzajemnego rzucenia klątwy przez głowy Kościołów, czyli schizmie 1054 r.

Dążenie do przywrócenia jedności Kościoła trwa nieprzerwanie od podziału chrześcijaństwa w połowie XI wieku. Wiele prób unijnych znalazło swoje odbicie na terenach obecnego regionu kulturowego Podlasia. Już w roku 1253 Daniel Romanowicz (zm. 1264 r.) koronowany został na króla Rusi w Drohiczynie nad Bugiem przez Opizona legata papieża

¹ J. Wiśniewski, *Zarys dziejów osadnictwa na Białostocczyźnie, Atlas gwar wschodniostowiańskich Białostocczyzny*, t. I, Wrocław 1980, s.14.

Innocentego IV oraz biskupa krakowskiego Bodzantę z Jenkowa. Musiała się bez wątpienia ceremonia ta łączyć z zabiegami o łączność chrześcijaństwa zachodniego ze wschodnim. Koronacji dokonano w Drohiczynie zapewne w najważniejszej świątyni stolicy Podlasia — Soborze Przemyskim — Narodzenia Najświętszej Maryi Panny. Świątynię tę wprawdzie w 1240 r. zburzył Daniel zdobywając Drohiczyn, później zaś odbudował. Kronika drohiczynskiego konwentu franciszkańskiego z 1797 r. zatytułowana *Feniks* stwierdzała: „na tem miejscu, gdzie teraz jest kościół i cmentarz była wprzód cerkiew rusko—uniacka, z zwyczajnym pomieszaniem dla prezbitera, ale gdy podczas pożaru miasto spaliło się, [1601 r. — przyp. J. M.] tedy inne przeznaczono miejsce na cerkiew, a to tak leżało pusto. A tak z powodu, że było poświęcone nikt się na nim nie budował, ani one miał zarabiać”². W 1625 r. król Zygmunt III w liście do biskupa unickiego stwierdzał, że niezjący Joan Juchnowicz Morze „świeszczennik cerkwi niegdyś w mieście naszym drohickim Świętej Przemyskiej, która cerkiew od dawnego czasu zgorzała i ten grunt na którym ta cerkiew zbudowana była, także i dom, gdzie sam Świeszczennik mieszkał na klasztor drohicki franciszkanom oddany”. Uposażenie cerkwi Przemyskiej — 2 łany ziemi leżały w gruntach dóbr ziemskich Rogawki, Bujaków i Sytek. Król włóki te nadał unickim parochom siemiatyckim — Iwanowi Juchnowiczowi, a potem Oksentemu dożywotnio na odbudowę spalonej świątyni. Duchowni ci nie dokonali tego. Dlatego też Zygmunt III w 1627 r. przekazał to dawne uposażenie cerkwi Przemyskiej na wieczyste uposażenie klasztoru benedyktynek.

Spodziewać się należało, że w związku z wielością wątków kulturowych, językowych i konfesyjnych obszar ten od wieków będzie miejscem konfliktów. Tak jednak nie było. Od zarania dziejów obserwujemy tu silne tendencje integracyjne, tworzenie się jednolitej kultury podlaskiej, łączącej różne języki, cywilizacje i religie. Fenomen polskiej tolerancji na Podlasiu dał znać o sobie w pełni i umożliwił mieszkańcom możliwość współistnienia i symbiozy, stworzenie synkretycznej kultury pogranicza. Odpowiadała ona zresztą idei jagiellońskiego państwa, a władcy z tej dynastii rządzący zunifikowanymi państwami renesansową zasadę harmonii nie tylko stosowali w gustach estetycznych i podejściu do dzieł sztuki, ale również w stymulowaniu procesów społecznych.

Szczególnie interesująca jest historia miast podlaskich. Początkowo w XV w. koegzystowały w nich wzorem innych miast litewskich dwa organizmy — tzw. miasta lackie (zamieszkałe przez Mazowszan i Polaków, rządzących się zwyczajami niemieckiego prawa chełmińskiego, wyznających rzymski—katolicyzm, koncentrujące się przy kościołach) i miasta ruskie (w których Rusini, poddani prawu zwyczajowemu, wyznający religię grecką mieszkali przy cerkwiach). Działalność króla Aleksandra Jagiellończyka, który wszystkich obdarowywał jednym prawem magdeburskim doprowadziła do ujednoczenia społeczeństwa i zaniku dawnych odrębnych dzielnic. Mimo upływu kilkuset lat jeszcze dziś w układach przestrzennych takich miast jak: Węgrów, Drohiczyn, Mielnik, Siemiatycze czy Suraz wskaźać można istnienie takich obszarów.

Terytorium Państwa Polskiego uformowane zostało w toku średniowiecznego procesu kolonizacji na prawie niemieckim, co w efekcie doprowadziło do tego, że na Śląsku, Pomorzu, w Wielkopolsce, Małopolsce i na Mazowszu, przestrzenne rozplanowania osad tam istniejących są podobne. Odmiennie rzecz ma się z Podlasiem, które w niedużym stopniu skorzystało z dobrodziejstw procesu kolonizacji na prawie niemieckim. Olbrzymia bowiem większość terytorium Podlasia została zorganizowana w toku tzw. pomiarów włócznej, wielkiej

² Biblioteka Akademii Nauk Litwy w Wilnie, F. 17—193.

reformy agrarnej przeprowadzonej na mocy ustawy z 1557 r. Pomiaru włóczna obejmowała dość obszerną na Podlasiu własność królewską i niemal natychmiast wprowadzili ją w swych latyfundiach magnaci litewscy i koronni posiadający tu swe włości, a nawet dość nielicznie reprezentowani posiadacze ziemscy.

Zarówno przestrzeń miast, jak i wsi podlaskich zorganizowano w taki sposób, że zintegrowano siedziby ludzkie z użytkami rolnymi i ogrodami. Działki siedliskowe, o wiele większych wymiarach łączono z działkami ogrodowymi. Osiedla podlaskie zyskały (w odróżnieniu od układów wykształtowanych w toku kolonizacji na prawie niemieckim) układ nieporównanie bardziej ekstensywny. Wiązało się to w miastach z całkowitą rezygnacją z funkcji obronnych. Większe są też rynki i poszerzone ulice. Połączenie miast i wsi z kompleksami ogrodowymi, zajętymi często przez nowe uprawy warzywnicze i w części przez sady to zwrot ku naturze, potrzebie przebywania wśród zieleni.

Przyglądając się stworzonym przez mierników XVI wieku układom przestrzennym odnajdujemy echa włoskiej myśli urbanistycznej, gdzie miasto zaspakajało uniwersalne — materialne i duchowe potrzeby mieszkańców. Decydowały o tym względy zdrowotne, higieniczne, komunikacyjne, estetyczne, ale i społeczne. Dziś używając modnych słów moglibyśmy powiedzieć, że osadom, które rozmierzono w XVI w., a te stanowiły ogromną większość — przyświecały cele ekologiczne.

Na terenie Podlasia znajduje się 31 historycznych zespołów urbanistycznych, wpisanych do rejestru zabytków. Ich układy urbanistyczne są czytelne, chociaż w różnym stopniu zachowane. Powodem niezadawalającego stanu zachowania jest zły stan substancji budowlanej, a także współczesne decyzje urbanistyczne „nieświadomie” zmierzające do deprecjacji zespołów urbanistycznych. Podstawowe tworzywo wypełniające struktury miejskie stanowi zabudowa murowana.

Podlaskie budownictwo wznoszone po miastach, w dworcach królewskich i szlacheckich, po wsiach i przysiółkach było niemal wyłącznie drewniane, co łączyło się z dużym zalesieniem, ale nie tylko. Drewno o wiele bardziej odpowiadało potrzebom zdrowotnym. Budowle murowane, z kamieni czy cegły były wznoszone dość wyjątkowo. Nietrwałość surowca sprawiła, że dziś nasza wiedza o renesansowym budownictwie podlaskim jest bardzo słaba. Po Złotym Wieku pozostała jednak przestrzeń zorganizowana zgodnie z zasadami odrodzeniowej estetyki i gustu. Pewne wyobrażenie o tradycyjnej cieszolce tych obszarów dają drewniane bożnice budowane na Podlasiu i w przyległych okolicach, będące zjawiskiem bez precedensu w historii architektury drewnianej.

Przeprowadzenie granicy państwowej pomiędzy Obwodem Białostockim, który po 1807 r. znalazł się w Imperium Rosyjskim, a terenami które znalazły się w Księstwie Warszawskim, a później w Królestwie Polskim wycisnęło piętno na krajobrazie kulturowym regionu Podlasia. Miasteczka Suraż, Tykocin, Drohiczyn i Mielnik przez które przeprowadzono rubież państwową stały się skansenem czasów minionych. Ominął je burzliwy przemysłowy rozwój włókiennictwa białostockiego okręgu przemysłowego, nie dotarły do niej kolejowe szlaki, czas dla nich zatrzymał się na przełomie stuleci XVIII i XIX. Dziś przyciągają turystów, ale i naukowców, którzy odnajdują w nich pierwszorzędne zabytki architektury, planistyki miejskiej, malarstwa, rzeźby. Odmienności etniczne i religijne dopełniają kolorytu kulturowego. Trwa nieprzerwany wzrost zainteresowania Podlasiem i odkrywanie go na nowo. Decyduje o tym również fakt, że Kresy zawsze odgrywały istotną rolę w kulturze polskiej. Zmiany jałtańskie kształtu naszej Ojczyzny powodują, że resztki obszarów dawnej Litwy pozostające w granicach Rzeczypospolitej Polskiej dziś zaczęto nazywać Kresami i poświęcać im taką uwagę jaką niegdyś poświęcano Wileńszczyźnie,

Nowogródzczyźnie, Mińszczyźnie. Zainteresowaniu temu towarzyszy wielki sentyment do kultury obszarów historycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego, przedrozbiorowej i przedwojennej Polski.

Sieć parafialna rzymskokatolicka kształtowała się tu od czasów chrztu Litwy. Najwięcej kościołów założono w XV w., w czasach reformacji proces ten uległ zahamowaniu, ponowny wzrost liczby parafii dokonał się w drugim dziesięcioleciu XVII w. W czasach przedrozbiorowych parafie te należały do dwu diecezji: wileńskiej (na północ od rzeki Narwi), powstałej w 1386 r. i łuckiej (na południe od Narwi), utworzonej w 1425 r. Biskupi łuccy rezydowali w Janowie Biskupim (od XIX w. zwanym Podlaskim). Po III rozbiorze powołano nowe biskupstwo wigierskie dla ziem Podlasia, na północ od Bugu, które znalazły się w zaborze pruskim. Później, w czasach Królestwa Podlaskiego siedzibę tego biskupstwa przeniesiono do Sejna. Kolejno, po podpisaniu w 1925 r. konkordatu pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską tereny dawnego biskupstwa sejneńskiego, które pozostały w Polsce zyskały nową stolicę biskupią w Łomży. Najnowsze zmiany organizacji kościelnej na tym obszarze przeprowadzone w 1991 r. dokonały podziału na dwie diecezje: łomżyńską i ełcką.

W 1807 r. powiaty: Białystok, Sokółka, Bielsk Podlaski i Drohiczyń stanowiące tzw. Obwód Białostocki na mocy Traktatu Tylżyckiego nie weszły w skład Księstwa Warszawskiego lecz zostały przekazane Rosji. Archidiaconat białostocki został przyłączony do metropolii mohylewskiej, który później w latach 40-tych XIX w. ponownie wszedł do diecezji wileńskiej. Również konkordat z 1925 r. utrzymał tę przynależność. W 1945 r. arcybiskup wileński Romuald Jałbrzykowski, wypędzony z Wilna osiadł na stałe w Białymstoku i odtąd Białystok stał się centrum kościelnym. W 1991 r. z ziem dawnej archidiecezji wileńskiej pozostałych w granicach Polski powołano metropolię białostocką.

W 1925 r. dekanat kościelny bielski przyłączono do diecezji pińskiej. Po wojnie parafie tej diecezji, które znalazły się w granicach PRL posiadały swoją stolicę biskupią w historycznej stolicy Podlasia — Drohiczyźnie nad Bugiem. W 1991 r. powiększono granice tej diecezji o parafie położone za Bugiem, z diecezji siedleckiej.

W 1805 r. utworzono diecezję lubelską, w skład której weszła m.in. część zabużańska diecezji łuckiej. W 1818 r. ziemie te znalazły się w diecezji janowskiej zwanej też podlaską.

Drugim, ważnym, istniejącym dziś na tej ziemi jest Kościół prawosławny. W średniowieczu ukształtował się podział na dwie diecezje — metropolitalną, do której należały cerkwie na północ od Narwi i włodzimierską, na południe od tej rzeki. Sąsiedowanie tu dwu wielkich obrządków wschodniego i zachodniego, spowodowało że od zarania dziejów spotykamy się z silnymi tendencjami unijnymi. Pierwszą próbę podjął król Rusi Daniel Romanowicz w 1253 r., później po 1439 r. po Unii Florenckiej powstawały cerkwie unickie (np. w Sawicach Ruskich), czasy panowania Aleksandra Jagiellończyka zaowocowały kolejną próbą złączenia kościołów, a na Podlasiu powstawały świątynie i klasztory mające ten program realizować, m.in. monaster supraski, wspólne kościoły obu wyznań m.in. w Kodniu, Turośni Kościelnej. Najdonioślejsze znaczenia miała Unia Brzeska 1596 r. W efekcie w 1795 r. na tym terenie funkcjonowały 193 parafie unickie i 14 kaplic filialnych (tylko 4 prawosławne: w Drohiczyźnie, Bielsku Podl., Jabłecznej i Zabłudowiu). Sztuka cerkiewna przeszła w XVI–XIX w. znamiennej przemianę, stale pozostając pod wpływami sztuki Zachodu. Zarówno architektura sakralna, jak malarstwo cerkiewne upodobiły się do rzymsko-katolickich. Drewniane cerkwie 2 poł. XVIII w. nie różniły się ani konstrukcją, ani bryłą od budowanych tu kościołów. Proces integracyjny przerwany został w 1839 r. (w części północno-wschodniej tego obszaru) i 1875 r. w części południowej i zachodniej. Wskutek kasaty unii

kościelnej dawnych unitów siłą wcielono do Cerkwi prawosławnej. Z wyposażenia cerkiewnych usunięto organy, ołtarze boczne, ambony, monstrancje, księgi liturgiczne. W cerkwiach ustawiono ikonostasy, wyposażono je w inne sprzęty — wyroby zakładów rosyjskich, przede wszystkim moskiewskich, petersburskich i kijowskich. Po 1863 r. rozbiórce uległa olbrzymia większość drewnianych pounickich cerkwi, a w ich miejsce zbudowano murowane i drewniane cerkwie prawosławne, według typowych projektów. Szczególnie na obszarze obwodu białostockiego, poddawanego silnym procesom rusyfikacji wprowadzono nieznaną tu sztukę, z wzorcami zaczerpniętymi z głębokiej Rosji. Po powstaniach — Listopadowym i Styczniowym doszło do kasaty wszystkich egzystujących tu zakonów. Kościoły i klasztory (Drohiczyn, Bielsk Podl., Leśna Podl., Różanystok i inne) zostały zamienione na cerkwie prawosławne. Usunięto z nich cenne artystycznie wyposażenie i przebudowano z zewnątrz i wewnątrz. Fala prześladowań kultury polskiej na tym terenie dotknęła również katolickie kościoły rzymskokatolickie, wiele parafii zlikwidowano, kościoły zamieniono na cerkwie (np. Działkowice, Jałówka, Milejczyce, Kleszczele). Na Podlasiu południowym od lat 70-tych XIX w. trwały krwawe prześladowania unitów.

Ważne zmiany nastąpiły na pocz. XX w., gdy po rewolucji 1905 r. car ogłosił edykt wolnościowy. Liczni dawni unicy przyjęli wówczas rzymski katolicyzm, a po odzyskaniu niepodległości w opuszczonych w 1915 r. świątyniach przywrócono obrządek katolicki. Proces ten dotyczył przede wszystkim terenów południowego, zabużańskiego Podlasia, gdzie kasata unii kościelnej była młodszej daty. Na Podlasiu północnym proces powrotu do Kościoła katolickiego miał mniejszy zasięg i nie łączył się z odebraniem zajętych w 1839 r. świątyń. Pewnym wyjątkiem od tego był zespół pobazyliński w Supraślu, który odzyskała Kuria Metropolitalna Wileńska. Po 1905 r. na całym obszarze Podlasia powstają liczne neostylowe, przede wszystkim neogotyckie kościoły. Pozwolenia na te inwestycje od lat były wstrzymywane przez zaborcę. W okresie międzywojennym nieliczna grupa cerkwi przyjmuje neounię. Z tej grupy pozostaje do dziś jedynie neounicka parafia w Kostomłotach.

Podlasie dłużej niż centralne obszary Polski pozostawało pod wpływem pogaństwa. Wkraczające na te tereny chrześcijaństwo często adoptowało do swoich potrzeb dawne miejsca kultowe. Śladem tego jest żywy, szczególnie w kościele wschodnim, kult świętych źródeł. Jego geneza sięga z pewnością kultowych miejsc pogańskich. Po epidemii cholery w 1710 r. metropolita unicki Leon Kiszka prowadząc reformę Kościoła unickiego wyznaczył tym miejscom kultowym nową kultową chrześcijańską rolę. Obdarował unickie miejsca kultowe w Grabarce, Hodyszewie, Świętej Wodzie koło Wasilkowa, Starym Korninie i innymi odpowiednimi odpustami. Papież udzielił później indulgencji dla ośrodka odpustowego w Grabarce. Dało to początek znanemu sanktuarium (w latach 1717–1839 katolickiemu, później aż do dziś prawosławnemu).

Osobliwością Podlasia, wynikłą z przeprowadzenia w XVI w. pomiary włóczęj było upowszechnienie renesansowych rozmierzeń siedzib dworskich i towarzyszących im ogrodów. Liczne zakładane w XVI w. siedziby dworskie, głównie należące do osób związanych z dworem królewskim (Orla, Zabłudów, Jasionówka, Kalinówka, Buzuny, Białystok, Strabla i inne) zyskują taki program estetyczny. Wzorca dostarczają siedziby królewskie: Knyszyn, Tykocin, Bonowo vel Bujnowo, Krynki, Hołowiesk k/Bielska. W XVII w., a przede wszystkim w XVIII w. dokonano przebudowy założeń pałacowo-ogrodowych w Białymstoku (dla Branickich), Zabłudowiu (Radziwiłłów), Starej Wsi (Kraśińskich), Knyszynie (Gnińskich), Rudce (Ossolińskich), Siemiatyczach (Sapiehów), Boćkach (Potockich), Białej Podlaskiej (Radziwiłłów). Działalność magnatów nie ograniczała się jedynie do rezydencji i sprzężonych z nimi układów urbanistycznych, ale swoim mecenatem

objęli również obiekty sakralne. Powstają ważne barokowe realizacje kościelne (Supraśl, Tykocin, Węgrów, Boćki, Biała Podl., Leśna Podl., Kodeń, Siemiatycze, Wigry, Różanystok). Ogółem na Podlasiu znajduje się ok. 200 parków, ponad połowę z nich objęto ochroną prawną. Stanowią pozostałości dawnych założeń dworsko-ogrodowych, a także założeń folwarcznych. Proces dewastacji założeń parkowych nasilił się szczególnie w okresie powojennym. Ogólny stan zachowania większości z nich jest zły. Przyczyną tego są głównie niewłaściwi użytkownicy, a także pominięcie koniecznych prac rewaloryzacyjnych i bieżących prac pielęgnacyjnych.

Na terenie Podlasia znajduje się ok. 18 tys. zewidencjonowanych zabytków architektury. Są to przede wszystkim zabytki budownictwa drewnianego, mieszkalnego. Właśnie liczna zabudowa drewniana stanowi jeden z głównych wyznaczników krajobrazu kulturowego regionu. Drewniana zabudowa przede wszystkim pochodzi z XIX i XX w. Tylko nieliczne zabytki, sakralne i dworskie posiadają metrykę wcześniejszą. Również wśród zabytków murowanych jest przewaga zabytków architektury XIX i XX w. Wcześniejsze zabytki są liczniejsze i pochodzą z XVII i XVIII w. Na terenie Podlasia brak jest całkowicie zabytków budownictwa średniowiecznego i pochodzących z XVI w. Krajobrazy historyczne Podlasia, z uwagi na fakt, że przez wieki podstawowym budulcem było tu drewno, są znacznie bardziej podatne na przekształcenia i degradację niż murowana zabudowa innych regionów kraju. Krajobraz ten głównie został ukształtowany w XVI w., właściwie aż do 2 poł. XX w. budownictwo drewniane sytuowane w tych samych miejscach powtarzało kształt osad z XVI w. Mimo użycia budulca drewnianego nie można na tym obszarze wskazać obiektów o niezwykle wartościowej cieszolce, co wynika z faktu innej historii miast, a w nich struktur cechowych. Zachowane budownictwo drewniane nie kontynuowało bowiem średniowiecznej, cechowej, gotyckiej cieszolki — jak to było w innych regionach Polski.

Niemal pełnemu zatraceniu uległa cieszolka świątyń unickich, przed 1839 r. wykazująca tożsamość z sakralnym budownictwem kościelnym.

Rejestry zabytków obejmują ochroną ok. 60 cmentarzy. Liczba zewidencjonowanych cmentarzy jest pięciokrotnie większa od objętych ochroną konserwatorską. Charakterystyczne zróżnicowanie wyznaniowe występujące w regionie znajduje wyraz w dużym zróżnicowaniu tej grupy zabytków. Z punktu widzenia zagrożeń, głównie dewastacji nagrobków, w największym stopniu narażone są dziś cmentarze rzadkich wyznań. Na cmentarzach użytkowanych występuje proces niszczenia nagrobków żeliwnych oraz drewnianych krzyży.

W regionie Podlasia do zabytków, które są pomnikami kultury narodowej zaliczyć należy:

1. Drohiczyn — zespół urbanistyczny dawnej stolicy województwa podlaskiego z 4 zespołami klasztorными, pobazyliąńskim, pojezuickim, pofranciszkańskim, pobenedyktyńskim.
2. Tykocin — zespół urbanistyczny rzeczno-portowego miasta, złożony z 4 dzielnic z rynkami: Starego i Nowego Miasta, Miasta Żydowskiego i Holendrów oraz cennymi zabytkami: ruinami twierdzy z XVI w., alumnatem żołnierskim i synagogą z 1 poł. XVII w., kościołem farnym, domem ks. misjonarzy i pomnikiem S. Czarnieckiego z XVIII w.
3. Białowieża — rozległa kompozycja ogrodowa dawnej rezydencji carskiej z końca XIX w.
4. Wigry — zespół poklasztorny z XVII–XVIII w.
5. Różanystok — zespół klasztorny poddominikański z XVII–XVIII w., z kopią cudownego obrazu.
6. Białystok — zespół rezydencji Branickich sprzężony z zabytkowym układem urbanistycznym z XVII i XVIII w., kościołem i klasztorami.

7. Węgrów — zespół urbanistyczny z XV–XVIII w. z cennymi zespołami kościelnymi i poklasztorowymi, zbrojem ewangelicko–reformowanym.
8. Leśna Podlaska — zespół klasztorny paulinów z XVIII w. z cudownym obrazem Matki Boskiej.
9. Kodeń — zespół miasteczka, z pozostałościami zamku, kościołem mieszczącym cudowny obraz Matki Boskiej.
10. Supraśl — zespół pobazylikański i dawnego biskupstwa unickiego z XVI–XVIII w. i układ urbanistyczny miasta z lat 40–tych XIX w.
11. Ciechanowiec — zespół urbanistyczny z kościołem, pałacem, ruinami zamku.
12. Biała Podlaska — zabudowania i fortyfikacje dawnej rezydencji Radziwiłłów oraz towarzyszący jej układ urbanistyczny, z cennymi kościołami i zespołami klasztorowymi.
13. Kanał Augustowski, wybudowany w latach 1823–1839, łączący dorzecze Niemna i Wisły.

Prócz całych zespołów urbanistyczno–architektonicznych spotykamy na Podlasiu zabytki niezwykle charakterystyczne dla tego regionu, a niemal nieznanne z innych części naszego kraju. Istnieją tu liczne cerkwie prawosławne, które objęły w posiadanie dawne świątynie unickie, a po 1864 r. wyposażone zostały w odrębną architekturę i wyposażenie oparte o wzorce moskiewsko–bizantyńskie, typowe dla odległych okolic Moskwy (obecnie dla wcześniejszej kultury Podlasia). Wśród innych osobliwości zwracają uwagę dwa drewniane meczety — w Bohonikach i Kruszynach, a także istniejące tam cmentarze muzułmańskie. Zabytki te należą do społeczności tatarskiej osiadłej tu w drugiej poł. XVII w. O licznych Żydach mieszkających tu przez stulecia przypomina dziś tylko kilka zabytkowych bożnic. Najcenniejsze zabytki kultury żydowskiej — murowane świątynie, pozostały w: Tykocinie, Orli, Sejnach, Siemiatyczach, Białymstoku, Milejczycach, a cmentarze w Knyszynie, Jasionówce i Białymstoku. Niestety nie ocalała żadna z drewnianych bożnic, najwyższych osiągnięć ciesiołki polskiej XVII i XVIII w. Dawniej istniejące tu drewniane synagogi w Zabłudowie, Wysokim Mazowieckim, Suchowoli, dziś już znane niestety tylko z rysunków i fotografii ciągle przyciągają uwagę badaczy dziejów architektury. Podlasie ma też pamiętki szczególne — cmentarze ofiar Holokaustu — na miejscu obozu zagłady w Treblince, gettowa w Białymstoku i liczne zbiorowe na miejscach straceń.

Z dawnych wyposażań świątyń zwracają uwagę najcenniejsze: obrazy kultowe w kościołach i cerkwiach z XVI–XVIII w., freski z Supraśla, namalowane ok. 1509 r., zdjęte z ruin cerkwi przez konserwatorów po II wojnie światowej, a dziś eksponowane przez białostockie Muzeum Okręgowe, wyposażenie barokowych kościołów w Białymstoku, Węgrowie, Białej Podl., Wigrach, Sejnach, Tykocinie, Boćkach, Siemiatyczach i in., które powstały w ramach artystycznego mecenatu miejscowych magnatów — Potockich, Radziwiłłów, Sapiehów, Branickich, Krasińskich. Dość skromnie prezentowana jest rzeźba pełnoplastyczna. Jest to konsekwencją faktu, że była ona obca sztuce cerkiewnej. Znacznie bardziej skomplikowane procesy wyniszczania kultury polskiej na rubieżach zachodnich Imperium Rosyjskiego — konfiskaty mienia ziemiaństwa polskiego, parcelacje większej własności ziemskiej, wywózka zbiorów w 1932, 1864, 1915, 1940, zniszczenia wojenne I i II wojny światowej, likwidacja unii kościelnej w 1839 i 1874 r. kasaty klasztorów, zamykanie kościołów rzymskokatolickich i przekazywanie świątyń prawosławnym sprawiły, że Podlasie jest znacznie uboższe w zabytki ruchome, niż inne regiony Polski.

Również mniej tu zabytkowych parków. Gdy na centralnych ziemiach Polski masowo przebudowywano dawne regularne ogrody, zakładając kompozycje krajobrazowe, wówczas na Podlasiu trwała akcja konfiskat i parcelacji majątków. Toteż nie powstało tu tyle parków

krajobrazowych, jak gdzie indziej. Mimo tego stanu można wskazać kilka, takich jak park przy rezydencji carskiej w Białowieży, dzieło znakomitego architekta ogrodów L.Kronenberga. Ogród Miejski w Białymstoku, parki w Konstantynowie, Kolanie, Dowspudzie, i inne.

Wiek XIX przyniósł upowszechnienie przemysłu, a także nowe style w architekturze i planowaniu. Na Podlasiu upowszechniły się neostyle, wśród nich zwłaszcza neogotyki (rozpowszechniony w budownictwie kościelnym). Na przełomie wieków XIX i XX pojawiła się również secesja. Budowle państwowe — dworce, koszary, szkoły, a także cerkwie i klasztory prawosławne noszą piętno architektury rosyjskiej, nadawane z rozmysłem, dla podkreślenia przynależności tych ziem do Imperium. Po odzyskaniu niepodległości upowszechnia się na Podlasiu tzw. styl narodowy, twórczo wykorzystujący pewne charakterystyczne elementy architektury barokowej do nowych potrzeb. W latach 30–tych zastąpił go modernizm, na Podlasiu realizowany także w drewnie. Od 1926 r. trwała realizacja jednego z najciekawszych kościołów modernistycznych, kościół św. Rocha w Białymstoku, dzieło twórcy polskiej szkoły architektonicznej — prof. Oskara Sosnowskiego. Po II wojnie przystąpiono do odbudowy, wykorzystując wpięć doświadczenia polskiej architektury międzywojennej. W latach 50–tych XX w. wprowadzono socrealizm, zarówno w planowaniu przestrzennym i architekturze. Budownictwo socrealistyczne pojawiło się przede wszystkim w niezwykle zniszczonym w czasie II wojny światowej Białymstoku. Lata 70–te i 80–te przyniosły masowe zastosowanie technologii wielkopłytowej, która zdeorganizowała ład przestrzenny. Dodatkowo wartości krajobrazowe umniejszały wznoszone po wsiach i miasteczkach pudełkowe budownictwo indywidualne.

W kulturze społeczeństwa Podlasia zwraca uwagę istnienie odrębnej grupy społeczeństwa o tradycjach drobnoszlacheckich. O szlachcie podlaskiej zamieszkującej ziemie bielską, drohicką i mielnicką krążyły po Polsce żartobliwe przysłowia:

*Fortuna szlachcica podlaskiego długa jak bicz, szeroka jak nóż,
a głęboka, aż do samego środka Ziemi.*

Szlachcic podlaski ma błotko i karaski.

*Bór—leszczyna,
wróbel—zwierzyna,
gołębie—dobytek,
serwatka—napitek,
ryby—karaski,
Wiwat szlachcic podlaski!*

W rozplanowaniu wsi podlaskich wyróżnić można kilka typów, różniących się czasem powstania. Zwracają uwagę wsie powstałe w toku pomiarów włócznej, wielkiej reformy agrarnej, którą przeprowadzano w latach 1530–1572, w jagiellońskiej domenie monarszej. Królowa Bona i jej syn Zygmunt August traktowali podlaskie majątności jako swą własność prywatną, nie zaś jako królewszczyzny. Zakres reform był ogromny. Tworzono duże skupione wsie chłopskie — ulicówki, budowano rezydencje starościńskie i wielkie folwarki oraz osady młyńskie. Były one dziełem mierników królewskich. Równie szybko zasady pomiarów włócznej zastosowano w dobrach magnackich, bowiem magnaci zarządzający

domeną monarszą (Chodkiewiczowie, Radziwiłłowie, Sapiehowie, Gasztołdowie, Kiszkwie–Ciechanowieccy) wykorzystując tych samych mierników przeprowadzili przeorganizowanie własnych dóbr. Można powiedzieć, że krajobraz osadniczy Podlasia jest jednym z osiągnięć renesansu polskiego.

Pomiara włóczna nie objęła jednak wszystkich osad jednodworczych, które wcześniej stanowiły tu podstawowy składnik krajobrazu. Żerebia — litewskie struktury osadnicze przetrwały we wsiach zamieszkałych przez bojarów — ludność zależną, wykonującą usługi komunikacyjne i wojenne w zamkach i dworach gospodarskich oraz wielkopańskich. Osady bojarskie posiadają charakterystyczne ukształtowane rozplanowanie, gdzie ulicówka wiejska zabudowana jest po obu stronach gospodarstwami chłopskimi, wiedzie w końcu również przez dziedziniec dość dużego gospodarstwa — folwarku bojarzyna. Liczne przykłady takich wiejskich układów przestrzennych jeszcze dziś można wskazać na Podlasiu.

Odrębny kształt przestrzenny cechuje wsie drobnoszlacheckie. Bardzo liczne osadnictwo rycerskie przybyło na te ziemie w końcu XIV i w 1 poł. XV w. Osadnictwo drobnej szlachty przynosiło ze sobą liczne nazwy rodowe swoich wsi z Mazowsza. W ten sposób wieś Grochy koło Suraza jest kolonią Grochów koło Nasielska. Osadnictwo mazowieckie zajęło ~~ziemię mniej, więcej, po linii Samuiki–Boćki–Drohiczyn..~~

Potomkowie chłopów w dawnych dobrach magnackich i królewskich posługują się w codziennych zajęciach gwarami wschodniosłowiańskimi–białoruskimi, na północ od doliny rzeki Narwi, a ukraińskimi na południe od niej. W okolicach Białowieży i Milejczyc pojawiają się relikty gwar poleszuckich. Kultura chłopska różni się od drobnoszlacheckiej i mieszczkańskiej. Ta ostatnia wobec faktu, że dawne miasta podlaskie bogato były uposażone w ziemię, na gruntach których egzystowały wsie zwane przedmieściami, obejmuje je również. Jest to osobliwością folkloru Podlasia. W okolicach Dąbrowy Białostockiej i Sokółki występują znaczne tereny, na których ludność posługująca się gwarami białoruskimi jest wyznania rzymskokatolickiego, a w odróżnieniu od prawosławnych mieszkańców Podlasia posiada polską świadomość narodową.

Grupy narodowościowe — Białorusinów, Ukraińców zamieszkujące na Podlasiu od wieków „mieszały się” z ludnością mazowiecką i polską. Prowadziło to do utrwalania się stereotypu świadomościowego „tutejszego”, bez wyraźnie określonych narodowych cech. Można powiedzieć, że zaistniała odrębna kultura podlaska. Mieszanie się grup odmiennych narodowościowo wynikało z polityki unifikującej, którą prowadzili w czasach przedrozbiorowych władcy polscy i właściciele ziemscy.

W ostatnim dziesięcioleciu na Podlasiu następuje proces alienacji kulturowej Białorusinów, Ukraińców i Litwinów. Spowodowane to jest polityką kulturalną państwa. Zjawisko to jest sprzeczne z dotychczasową tradycją Podlasia, na którym to obszarze tworzyła się synkretyczna kultura o wielu wątkach etnicznych i religijnych.

W świadomości społecznej istnieją miejsca szczególne dzięki swej przeszłości historycznej. Są tu miejsca bitew, np. uroczysko Kumat koło Brańska, które tradycja łączy z ostatnią bitwą, którą stoczyć tu mieli Jaćwingowie. Szczególnie w pamięci społecznej utkwiły czasy Potopu. Bogusze–Prostki, gdzie 8.X.1656 r. hetman polny litewski Wincenty Gosiewski odniósł zwycięstwo nad elektorem brandenburskim. 20.X.1656 r. Gosiewski doznał klęski w bitwie pod Filipowem. 27.I.1657 hetman wielki litewski Paweł Sapieha szturmem zdobył twierdzę Tykocin. Pomniki zwycięskich wodzów — Stefana Czarnieckiego i Pawła Sapiehy przyozdobiły w XVIII w. paradne place w Tykocinie i Siemiatyczach. W tradycji ludowej przetrwały liczne okopy szwedzkie, nazwy nadawane

nieśluszenie na określenie obiektów średniowiecznych. Pod Białymstokiem we wsi Olmonty miała miejsce bitwa konfederatów barskich w 1769 r. Pod Rogoźnicą, tuż obok Międzyrzecza Podlaskiego 29.VIII.1831 r. doszło do zwycięskiej bitwy wojsk Królestwa Polskiego nad armią rosyjską. Siemiatycze, Jałówka, Waliły, Orzeszkowo, Puszcza Białowieska, Góra Św. Jana koło wsi Kołodno łączą się z Powstaniem Styczniowym. Miejscem walk w 1920 r. był Białystok. Walki o Białystok trwały też w 1939 i 1944 r. Miasto upamiętnia też Powstanie w Getcie w 1943 r.

BIBLIOGRAFIA (WYBÓR)

„Acta Baltico-Slavica”, I–IX, 1964–1990.

S.Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – 1 poł. XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, I, 1964, s.137–156.

S.Alexandrowicz, *Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1980, nr 3, s.413–428.

„Białostoczczyzna”, z.1–44, 1986–1996.

Bibliografia regionu białostockiego, t.I, 1944–1962, Białystok 1964.

Bibliografia regionu białostockiego, t.II, 1963–1967, Warszawa 1971

Bibliografia regionu białostockiego, t.III, 1968–1974, Warszawa 1983.

Bibliografia regionu białostockiego, t IV, 1975–1980, Warszawa 1992.

M.Cubrzyńska-Leonarczyk, *Oficyna supraska 1695–1803*, Warszawa 1993.

„Katalog zabytków sztuki w Polsce”, t.X *Województwo warszawskie*, z.6 *Powiat łosicki*, opr. I.Galicka, H.Sygietyńska, D.Kaczmarzyk, Warszawa 1965.

„Katalog Zabytków Sztuki w Polsce”, t.X *Województwo warszawskie*, z.22 *Powiat siedlecki*, opr. I.Galicka, H.Sygietyńska, D.Kaczmarzyk, Warszawa 1965.

„Katalog Zabytków Sztuki w Polsce”, t. X, *Województwo warszawskie*, z.25 *Powiat sokołowski*, opr. I.Galicka, H.Sygietyńska, B.Kopydłowski, Warszawa 1965.

„Katalog Zabytków Sztuki w Polsce”, t.X, *Województwo warszawskie*, z.26 *Powiat węgrowski*, opr. I.Galicka, D.Kaczmarzyk, Warszawa 1964.

„Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria Nowa”, t.IX, *Województwo łomżyńskie*, z.2, *Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, opr. M.Kałamajska-Saeed, Warszawa 1986.

„Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria Nowa”, t.IX, *Województwo łomżyńskie*, z.3, *Kolno, Grajewo i okolice*, opr. M.Kałamajska-Saeed, Warszawa 1988.

„Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria Nowa”, t.XII, *Województwo białostockie*, z.1, *Siemiatycze, Drohiczyń i okolice*, opr. M.Kałamajska-Saeed, Warszawa 1996.

J.Maroszek, *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia 1596–1996*, Białystok 1996.

J.Maroszek, *Klasztory Podlasia — źródła kultury i świadomości narodowej*, Białystok 1995.

J.Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.* [w:] M.Kwapień, J.Maroszek, A.Wyrobisz, *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, LI, 1976.

J.Maroszek, E.Rogalewska, *Dwór i rezydencja ziemiańska w krajobrazie kulturowym Podlasia*, Białystok 1994.

500 lat osadnictwa żydowskiego na Podlasiu. Materiały z konferencji międzynarodowej Białystok, 14–17 września 1987 r., „Studia Podlaskie”, II, Białystok 1989.

Rękopiśmienny opis parafii litewskich z 1784 r. Dekanat knyszyński i dekanat augustowski [w:] *Źródła do dziejów geografii*, z.2, Warszawa 1996.

„Rocznik Białostocki”, I–XVII, 1961–1991.

G.Sosna, *Bibliografia parafii prawosławnych na Białostocczyźnie. Część chronologiczna*, Białystok 1985.

R.Soszyński, *400–lecie Unii Brzeskiej 1596–1996*, Michalineum 1996.

600 lat (archi)diecezji wileńskiej, „Studia Teologiczne”, V–VI, 1987–1988.

J.Trzebiński, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w 2 połowie XVII i XVIII w.*, Warszawa 1962.

A.Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951.

J.Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico–Slavica”, t. XI, Warszawa 1977, s. 7–80.

J.Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko–rusko–litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico–Slavica”, t. I, Białystok 1964, s. 115–135.

Zabytki architektury i budownictwa w Polsce, t.2, *Województwo białkopodlaskie*, Warszawa 1984.

Zabytki architektury i budownictwa w Polsce, t.3, *Województwo białostockie*, Warszawa 1992.

Zabytki architektury i budownictwa w Polsce, t.23, *Województwo łomżyńskie*, Warszawa 1985.

Zabytki architektury i budownictwa w Polsce, t.36, *Województwo siedleckie*, Warszawa 1988.

Zabytki architektury i budownictwa w Polsce, t.40, *Województwo suwalskie*, Warszawa 1986.

